

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

PILLANTÁS ERDÉLY FEJEDELEMSÉG KORI TÁRSADALMÁRA

■ „Erdélyt az Isten jókedvében teremtette” – tartja a vendégtoborzó és azonmód idealizáló közhely. Ezzel szemben a magyar történetírás nagyjából egyöntetűen vallja, hogy az Erdélyi Fejedelemség korántsem jókedvében született. „Az Erdély-központi keleti országot 1541 után kényszer és erőszak szülte, a magyar királyok vagy a magyarországi politikusok közül senki sem akarta...” – olvashatjuk Oborni Teréz nemrég megjelent kötetében.¹ Másutt a Kárpátok védelmében önálló államban szerveződő ország egyenesen „Szulejmán szultán találmányaként” tűnik elénk.² Hogy pedig a közjáték az ismert módon alakult, azt „az európai politika erői s a magyar és erdélyi uralkodó osztály alkalmazkodóképessége” tették lehetővé.³

Így végül nem jön világra torzszülött, ami egyebek mellett annak köszönhető, hogy Erdély a középkori Magyarország keretében is rendelkezett valamelyes önállósággal, meg hogy az ország rész „nációknak” nevezett rendjei érdekegyeztetésének volt már egy kialakult, viszonylag jól működő kultúrája. Ettől még a 16. század első felének traumái szerves folyamatokat törnek derékba egész Kelet-Közép-Európában, ami óhatatlanul tükröződik a gazdaság és társadalom képében.

Kezdjük az *uralkodó osztállyal*. A Habsburgok kezére került nyugat-magyarországi megyékben a nagybirtok hatalmas jövedelmet valósít meg a majorsági gazdálkodás lehetőségeinek maximális kihasználása, az agrár-árutermelésre való berendezkedés révén. Új főrendi családok jelennek meg, amelyeknek uradalmi valóságos államok az államban. Erdélyben a fejlődésnek ez az útja nem járható. A török nagyjából lezárja az utat a nyuga-

Erdélyben ismeretlen az örökletes főrendiség intézménye, itt megmaradt az Európa-szerte régen elfeledett „*una eademque nobilitas*”, a nemesség egységesen kiváltságos jogi státusa.

ti piacok felé, így beszűkülnek az árunak szánt agrártermék értékesítési lehetőségei. Bérló sem akad a termőterületekre – mint Nyugat-Európában, ahol vállalkozó kedvű módos parasztok élnek ezzel a kínálattal –, hiszen megművelésre váró föld nagyobb bőséggel kerül, mint pénz. Ez a pénzhiány oda is vezet, hogy a korszak kezdetén a gabona szinte értékmérővé válik, a földesúr ezzel fizeti mesterembereit, szolgálait, katonáit, tisztségviselőit. Pénzt inkább a megszorodó, ősi kiváltságok révén monopolhelyzetben lévő földesúri italmérések, malmok hoznak. Másfelől a történeti Erdélyben alig van közép-európai mércével mérhető *nagybirtok* (Gyulafehérvár, Hunyad, Fogaras, Gyalu), ezek is jórészt a fiskus kezén. Így kezdetben – gazdasági hatalmuk okán – nagy tekintélyre, politikai befolyásra tesznek szert a török által okozott szakadással Erdély vonzásába került magyarországi „*Részek*” *vagyonos arisztokratái*: a Báthoryak, Balassák, Drágffyak, Perényiek.⁴

A 16–17. század fordulójára a kép letisztulóban van. Az erdélyi vármegyék nemességét 350–450 család alkotja rendkívül felaprózott birtokokkal, mintegy 80%-uk pedig csupán részbirtokokkal rendelkezik. Akik legalább egy-két, esetleg három teljes falut bírnak, azok aránya alig 15%. A tulajdonképpeni *szűk elitet* igazából *két familia* alkotja, a losonci *Bánffy*ak és a *Csáky*ak a Kolozs megyei Bánffyhunyd meg Almás uradalmakkal: ezek is csupán együttesen teszik ki egy nyugat-magyarországi gazdag arisztokrata birtokállományát. A Bánffyak és Csákyak fölényét partiumi birtokok is növelik Kraszna, illetve Bihar megyében. Szatmári birtokaik révén e két család mellé sorakoznak a somlyói Báthoryak is. Az iktári Bethlenek, a Zólyomiak, Wesselényiek a 16. századtól tűnnek fel a Partiumban mint jelentős birtokosok.

A fejedelemség korában az erdélyi nemesség *számbeli gyarapodásával* is számolhatunk. Ennek egyik forrását a török által hódoltatott – egyre növekvő – területekről elmenekült famíliák adják, másfelől a fejedelmek jelentős mértékű nemesítést folytatnak a szabad székelyek, Fogaras és Kővár vidéke kiváltságos román lakossága, a városi rendbéliek, sőt a fiskus jobbágysági soraiból. Ennek célja a főrendűek elitjével szemben egy lojális támasz kialakítása. Ez a folyamat jelentős gazdasági növekedést nem eredményez az úri osztály körében: a vilajetekből érkezők csak ingóságukat tudják magukkal hozni (hacsak birtokaik nem estek legalább részben a fejedelemség által ellenőrzött területekre), a megnesemesített alacsonyabb rendűek többsége pedig vagyoni helyzetét, életmódját tekintve megmarad régi állapotában.⁵

Közben az arisztokrácia sorai is átrendeződnek. Csáky István politikai okokból a királyi Magyarországra költözik, így a Bánffy familia marad az egyetlen a középkori eredetű erdélyi arisztokraták közül. Mögéje – szerényebben, de a nemesség átlagából fölényesen kiemelkedve – felzárkózik még kilenc család: az eredetileg is Erdélyben honos Gyerőffyek, Apafiak, Mikolák, Kendiek, a bethleni Bethlenek, illetve a 16. századi jövevény Pekryek, Kamuthyak, Kornisok, Hallerek, Rhédeyek. Erdélyben ismeretlen az örökletes főrendiség intézménye, itt megmaradt az Európa-szerte régen elfeledett „*una eademque nobilitas*”, a nemesség egységesen kiváltságos jogi státusa. A társadalmi hierarchia élén a *fejedelem* áll gazdagság és hatalom tekintetében egyaránt. Az országgyűlésen való részvétel joga szintén a fejedelem kegyén múlik, ő a legfőbb hatalom birtokosa, akinek a nemesség – belső tagolódásától függetlenül – ugyanúgy alárendeltje, mint az ország „nemtelen” lakói.⁶

A 17. század második felében érdekes mentalitásbeli változást figyelhetünk meg az uralkodó osztály körében: ebben az időszakban tűnik fel a *vállalkozó nemesség*, hiszen csaknem valamennyi erdélyi főúr kereskedni kezd: szarvasmarhával, lóval, borral, sóval, a különböző termékek utáni kereslet függvényében célozva akár Bécs, akár Moldva piacait.⁷

A ranglétra ellenkező végződésén a különböző *szolgáló rendű embereket* találjuk.

Az ún. *telkes jobbágyok* kategóriája erősen differenciált. A magyarországi vármegegyekben már a 15. század közepére a féltelkes jobbágy volt a jellemző, Erdélyben viszont évszázad múltán is magas – néhol túlnyomó – az egytelkes gazdák aránya. Ennek egyik oka az alacsony népsűrűség, a másik pedig az állattartás jelentős súlya a gazdaságban, amiből adódóan a jobbágnépeség teleknagyság szerinti osztályozása csak részben tükrözi a valós rétegződést.

A *szabadosok* az úrbéri szolgáltatások alól részben vagy teljesen felmentett emberek: a földesúr személyzete, bizonyos mesterségek (halászat, mészároosság) művelői, falvak és falucsoportok vezetői (bírók, kenézek, vajdák).

A *zsellérek*hez általában a telek nélküli szegényeket sorolták, de zsellérnek számítottak a mezővárosok telkükről lemondó, bor- vagy marhakereskedésből élő módos lakói is, vagy ugyanott a paraszti sorból kikerült „deákok” (*litterati*).

A *földesúri terhek* nagysága és formája vidékről vidékre változott. A census falvakon belüli, családokra való lebontását a falubíró végezte, a terményszolgáltatások (*munera*) rendszerében szerepe volt az egyes térségek domináns, illetve jellegzetes termékeinek. Egységesebb volt a kilenced (*nona*) kötelezettsége, illetve a katolikus jobbágyok által fizetett dézsma megállapításának a módja. Változott ellenben a robot (úrdolga) mértéke, noha a század végére ez a kötelezettség „képesség szerintivé” (*pro facultate*), gyakorlatilag korlátlanra, a hűbérúr szükségletéhez igazodó mértékűvé válik.

A terhek növekedése, valamint a költözködés jogának megszűnése mégsem eredményezte a parasztság általános elszegényedését. Ebben szerepe volt Erdély specifikus domborzati viszonyainak, ellenőrizhetetlen határainak, a jobbágyszökések gyakorlatának, irtásföldek birtokba-, illetve adásvétele lehetőségének. Így a földesúri terhek melletti egységes, lassan növekvő állami adó (*dica*) is elviselhető. Emellett ott volt a jobbágyok részleges (minden 8-16 családfőt érintő) hadba vonulási kötelezettsége, a Báthory István által 1575-ben szabályozott „telekkatonaság” intézménye. A telekkatonaságból – a hadászat fejlődése következtében, de összefüggésben a székely katonatársadalmon belüli változásokkal is – idővel új típusú szabadosréteg, a *dara-bontok* csoportja fejlődik ki.⁸

A 17. század folyamán, a központi hatalom feljebb vázolt kiteljesedése és megerősödése, illetve a specifikus birtokeloszlás nyomán előáll az a sajátos helyzet Erdélyben, hogy a fejedelem egyszerre uralkodója és földesura a jobbágyok többségének. E körülmény a szolgáló rendűek sorsán érdemben nem könnyített, a jobbágy nem talált védelmezőre az államhatalomban: ez, mint bármely földesúr, korlátozta költözködését, akadályozta abban, hogy jobb megélhetés reményében katonának álljon, esetleg bányákban vállaljon munkát. Összességében tehát: a jobbágyság helyzete romlik, de az elviselhetőség határain belül.

A szolgáló rendűek jelentős részét a *románok* teszik ki. Erdélyi jelenlétük a középkor korai századaitól bizonyított, területi eloszlásuk, arányszámuk, illetve ezek időbeli alakulása viszont vitatott: a magyar és román történetírás merőben másként értelmezi az erre vonatkozó forrásokat-információkat. Arányszámuk fokozatos növekedése, a hegyvidéktől a tágasabb medencék és alacsony dombságok-mezőiségek irányába való térhódításuk jól adatolható, a transzhumáló állattenyésztésről részben a földművelésre való fokozottabb áttérésükkel párhuzamosan. Számbeli növekedésük egyik forrása a szomszédos román vajdaságokból a török fennhatósággal járó kötelezettségek súlyosbodása elől történő tömeges menekülés (a Kárpátok ugyan „tilalmas”, de gyakorlatilag ellenőrizhetetlen hágóin), a másik pedig a magyar és szász lakosságtól eltérő szaporodási kultúrájuk.

Feltétlenül ide kívánkozik viszont Pál Juditnak a 17–18. század fordulóján, a háromszéki románok körében végzett összeírások névelemzése alapján megfogalmazott észrevétele: „a magyar történetírásban meghonosodott »pásztorkodó, félnomád

román» képét árnyalja az a tény, hogy az összeírásban szereplő románok mintegy negyedének (175, azaz 23,45%) családneve valamilyen mesterségre utal, és a korabeli viszonyok ismeretében feltételezhető, hogy az illetők az adott mesterséget gyakorolták”.⁹ Igen sűrűn találkozunk a szűcs, csizmadia, varga, tímár, nyerges mesterségekre utaló nevekkel, de van köztük kádár, kerekas, kovács, lakatos, szabó, kötélverő, fazekas, mészáros, halász, szakács, csiszár, cimbalmos is. Ugyancsak gyakoriak a mezőgazdaság fejlettebb ágazataira utaló Kertész (Gredinar) és Tubakar („tubákos”, azaz dohánytermesztő) nevek.¹⁰ Mivel a Székelyföldön korábban gyéren előforduló románok nagyobb mértékű betelepülése a jelzett időpontban még javában folyik, jogal feltételezhető (és egyben elgondolkodtató), hogy a felsoroltak jó része előző tartózkodási helyéről hozta magával mesterségét.

Az *erdélyi szászokat* talán nem volna szerencsés szigorúan és kizárólag a gazdasági-társadalmi szempontok alapján felosztva besorolni a különböző kategóriákba. Erdély sajátos rendi tagolódásából következően ők külön tárgyalandók: a szász nép többsége ugyan falvakon él, szabadon gazdálkodó paraszti sorban, de a szász városok meghatározzák az egész ország kézműves-iparos potenciálját, társadalmát, illetve a *Szász Univerzitáson* belüli vezető pozíciókat is ők tartják kézben. A Szász Univerzitás („Egyetem”) („Sächsische Universität”) 1486-tól az egész kiváltságos szász területen, a Királyföldön (7 + 2 + Szebenzék + 2 kerület) hatályos területi-rendi önkormányzat volt, élén a székek képviselői által választott szász ispánnal, mely tisztséget a gyakorlatban 1796-ig a nagyszebeni polgármester látta el. Az Egyetem engedélyezte a céhek alapítását, és ellenőrizte ezek működését, megállapította a kiszabható árakat, az alkalmazható mértékegységeket, rendelkezett a hétköznapi élet legkülönbözőbb kérdéseiben, illetve fellebbviteli bírósága volt az egész Királyföldnek. Székhelye Nagyszében volt, az ügyek intézését pedig gyakorlatilag e város tisztségviselői, „patríciusai” tartották kézben. Királyföld falvainak szász népessége e struktúrába illeszkedve, szabad közösségekben, Erdély többi vidékéhez képest magasabb technikai színvonalon gazdálkodva, magasabb életstandardok szerint élt. Köriükben gyakran találunk mesterségeket űző gazdálkodó embereket is, nagyobb közösségekben ezek akár céhet is alapíthattak az Egyetem jóváhagyásával és hivatali-szakmai ellenőrzése alatt. A Királyföldön kívüli szász parasztok (13 falu Küküllő vármegyében, Segesvártól északnyugatra) jobbagy sorban éltek, jogilag kirekesztve az Univerzitásból: ezt nevezték „szász Mezopotámiának”.¹¹

A nyugati kereskedelmi utak elzáródása részben nehezítette a szász városok boldogulását, másfelől – Kassa, Buda, Pest konkurenciájának kikapcsolásával – könnyítette is azt. A városi céhek ellenőrizték a falusi iparosokat, a kereskedelmet patinás kalmárfamíliák (Haller, Rapolt, Armbruster, Offner, Lualy) tartották kézben. A 16. század közepén Brassóban 19, Szébenben 28 céh működött, az 1570-es években Brassóban messze földön híres posztómanufaktúra létesült. A kereskedelemben jelentkezik csupán számottevő konkurencia a Török Birodalomból érkező török, görög, macedoromán, rác kalmárok személyében. A szász kézművesipar viszont olyan cikkeket állít elő, amelyek nélkülözhetetlenek, és egyre inkább azok lesznek a Kárpáton túli vajdaságokban, ahol a török fennhatóság okozta súlyos gazdasági visszaesés miatt egy ideig a legegyszerűbb ipari árukat is innen szerzik be. A városfalakon belül a faházak helyét elegáns kőépületek foglalják el. A városok nem túl népesek, és nem is növekszenek számottevően, részben a hagyományos szász gazdasági-társadalmi zárközottság és belterjesség nyomán, másfelől, mert Erdély gyéren lakott és gazdaságilag elmaradott hátszárnya nem tarthat el egy növekvő (amúgy is sűrű) városálózatot.¹²

Természetesen léteztek városok a Királyföldön, illetve a szászságon kívül is: a szabad királyi város Kolozsvár (noha itt is sokáig fontos szerepet játszott a szász elem), az 1616-ban ugyancsak szabad királyi rangot nyert Székely-, vagyis ettől

kezdve Marosvásárhely, a fejedelmi székhely Gyulafehérvár, a sóbányák hasznával jól sáfárkodó Torda és Dés. A Partiumban ott van Várad, Debrecen, a bányavárosok jogait élvező virágzó Nagybánya. Ezek csupán a szász városok jelentősebb konkurensei, de mezővárosok hosszú sora van még a háttérben a maga lassan alakuló-formálódó városi rendbéli rétegével, erősödő és terjeszkedő piacú céheivel, sőt kalmártársaságaival. Utóbbiaknak a 17. század második felében, a szászokat is szorongató görög–macedoromán konkurencia mellett, szembe kellett nézniük a már említett vállalkozó főnemességen kívül a Moldvából érkező, főképpen Szamosújváron, Gyergyószentmiklóson, Ebesfalván (Erzsébetváros), Csíkszépvízen megtelepült örmények rohamosan erősödő tevékenységével.¹³

Magyarország középkori társadalmának érdekes színfoltjait képezték azok a *katonai alapon kiváltságosított csoportok*, melyek kezdetben a királyság haderejének fontos támaszai voltak. Ezek közül a fejedelemség – elvileg kiváltságostól, mindenestől – többet is megörökölt. Ilyenek voltak a *bánáti román kerületek*, melyeket utoljára Báthory Gábor próbált helyreállítani hadi tartalékaik újbóli hasznosítása céljából, de Barsai Ákos végül átengedte őket a töröknek.¹⁴ Északon ott találjuk *Kővár-vidék* parasztkatonáit, akiknek – mint maga Bethlen Gábor írja 1615-ben kelt levelében – „régí királyoktól és fejedelmektől vagyon szabadságokról privilégiumok”, amelynek fejében „az várhoz lovak hátán imide-amoda küldözéssel tartoznak szolgálni”.¹⁵ Őrzik kivételezett státusukat a *fogarasföldi bojárok* is, akik a kőváriakhoz hasonlóképpen „lovok hátán szolgálnak az [Fogarasi] várhoz valamikor az szükséghez kévéria”.¹⁶ Majd, hogy a kép még színesebb legyen, 1605-ben Bocskai fejedelem e sort még megtoldja Biharban a szintén hadi szolgálataikért, székely mintára kedvezményezett *hajdúkkal*.¹⁷

A katonai alapon privilegizáltak közül kiemelkedik a *székelyek* népes csoportja. Középkori eredetű kiváltságaik három tartóoszlopon álltak: 1. a szabad státusú székelyek adómentessége; 2. a szabad székelység sajátos belső rendi tagolódása; 3. a Székelyföld, ezen belül a székely székek önálló közigazgatási szervezete.

A székely társadalom ugyan egységesen kedvezményezett, de megvan a maga belső katonai-rendi rétegződése: a csúcán a *főemberek (primorok)* helyezkednek el, őket követik a lovon hadba vonuló *lófők (primipili)* és végül a gyalogos székely „község” (*communitas*). Utóbbi eljobbágyosodása már a királyság korában megkezdődött: módos főemberek és lófők vonták szolgálatukba a *communitas* azon tagjait, akik katonai kötelezettségeiket képtelenek voltak teljesíteni. Ifjú János (Zsigmond) király igyekezete a köznép saját, közvetlen oltalma alá vonására akár védelem is lehetett volna a „sok nyomorúságok, kételenségek és erőszak ellen, kiket a főnépek a községen míveltének”.¹⁸ A „község” viszont ezt a törekvést (nyilván, nem teljesen alaptalanul) szabadsága elleni merényletnek érzi, meg lázítják is a Habsburgok emberei, illetve néhány ebben érdekelt primor, így 1562 tavaszán fellázad „a király ellen s az urak ellen és a nemesség ellen”. A zendülést a király leveri, a község pedig egy időre elveszíti szabad státusát.¹⁹

A másik, egyre akutabban jelentkező probléma a székely kiváltságok „csereeszközéhez”, a *hadi szolgálatokhoz* kapcsolódik. A hadászat ugyanis Európában folyamatosan fejlődik, miközben a székely parasztkatonaság alig változik. Már II. Ulászló 1499-es privilégiumlevele jelzi, hogy a király a székelyekre inkább a Moldván keresztül keletről érkező sztyeppei népek támadásainak megfékezésében számít, így a nyugaton vagy északon viselt háborúkhöz a székelyektől nem közvetlen hadfelkelésüket kéri, hanem zsoldosok állítását és felszerelését.²⁰ A 16. században az európai harcászatban a tűzfegyvereknek egyre nagyobb szerep jut, nem csupán az erődítmények ostromakor, hanem nyílt mezei ütközetekben is. Fejlődik a hadviselés tudománya, és egyre hosszabbra nyúlnak a hadjáratok. E kihívásokkal pedig a családjáértgazdaságáért aggódó földműves katonaember már nehezen birkózik meg.

Azt se feledjük, a 16. században a térség *geopolitikai struktúrája* is megváltozik. Erdély a Török Birodalom hűbéres tartománya lesz. Az erdélyi fejedelmek ugyanannak a török szultánnak a nevében kapják kézhez az uralmukat megerősítő „firmánt”, aki a Kárpátokon túl, Havasalföld és Moldva vajdáit is székükbe helyezi. A határok őrzése – ami a keleti végeken a székelyek tiszte volt – ettől még korántsem szükségtelen, de más a szerepe, más a súlya.

Mindebből következően, noha a fejedelmek még igyekeznek kihozni a székelység hadi tartalékaiból a kihozhatót, közben kiváltságaikat próbálják katonai szerepükkel arányosítani, magyarán gyériteni. Mindjárt a lelegején II. János (Zsigmond) király, az 1562-es epizódot követően, szinte mindent visszavon: a bíraskodás autonómiája nagyrészt odatesz, jelentősen beszűkül az önálló közigazgatás, a köznéphez tartozók elveszítik szabad jogállásukat.

E körülményeken először Mihály vajda próbál változtatni 1599. november 3-án és 28-án, illetve 1601. március 7-én kibocsátott okleveleivel, amelyekben a székelyeket visszahelyezi korábbi kedvezményezett státusukba.²¹ A Báthoryak elhibázott székelypolitikája mellett – akárcsak az 1562-es felkelés idején – a császári udvar cselzővései is szerepet játszottak abban, hogy a székelyek nagyobbik része (merthogy akadtak a fejedelemhez hű csoportok is) a vajdához csatlakozott, és a végsőig kitarított mellette. Noha a vajda bukása után a fejedelem környezetében többen azt követelték, hogy a székelyeket árulásukért újból örökös szolgálattal sújtsák, Báthory Zsigmond felismerte, hogy egy „ilyen lépés politikai öngyilkossággal lenne egyenértékű”.²² Engedve hát a körülmények kényszerének, az uralkodó 1601. december 31-én kibocsátott két kiváltságlevelében *szabadosokká* (*libertini*), azaz a *darabontokkal* egyenrangú, katonai szolgálatra kötelezett szabad emberekké nyilvánította a székely „község” tagjait.²³

A 16. század első éveiben a fejedelmek próbálták fékezni a székelység gazdaságilag egyre romló állapotú alsó rétegeinek eljobbágyosítását. A már jobbágyosorba süllyedt, de az ország hadereje szempontjából még értékesnek ítélt közrendűeket pedig igyekeztek „recuperálni”, azaz visszanyerni a katonáskodó szabad társadalom számára. Eképpen alakult ki az a társadalmi szerkezet, amelyet az 1614-es, *Bethlen Gábor-féle katonai összeírás (lustra) rögzített*.²⁴

Ennek tükrében a *főemberek* megszilárdítják a székely társadalmi ranglétra csúcsán elfoglalt helyüket, ekkor kezdték őket egyszerűen *nemeseknek* nevezni. Ritkán fordult elő, hogy a Székelyföld össznépességének 1,94%-át kitevő 392 primor családból valaki alacsonyabb társadalmi-vagyoni kategóriába csússzon, ellenben a térségben kialakuló feudális réteg jelentős része soraikból verbuválódott.²⁵ A 4000 *lófő* család a tájegység összlakosságának 20%-át adta, és az 1614-es összeírás idején még adómentességet élvezett. A *gvalog székelyek* a Székelyföld népességének 15%-át alkották. Társadalmi-vagyoni helyzetük, jogállásuk tekintetében ők igen közel állottak az összlakosság 18,71%-át kitevő, a fent említett „recuperációs” politika nyomán újra felszabadított *szabadosok* rétegéhez.

De a központi hatalom minden „recuperáló” igyekezete ellenére 1614-re már odalétt a székelység tömbben kiváltságolt állapota: a jórészt (ekkor még) székely eredetű *jobbágyok* (teljes egészében a székelyek közül került ki az ún. „konfiskáltak” és „fejekötötték” csoportja) a régió össznépességének 25%-át alkotják, ehhez még hozzáadódnak a lakosság 15%-át kitevő *zsellérek*.²⁶ A *Székelyföld lakosságának 40%-a tehát szolgáló rendűvé vált!* Ez az arány a későbbiekben valamelyest csökken a szabad székelyek javára, illetve a szolgáló rendbe süllyedt székelyek helyét egyre nagyobb mértékben átveszik a Székelyföldön kívülről érkező, többségükben *román etnikumú jobbágyok, zsellérek*.

Színes táj, színes társadalom – összegezhethetnék a fennebb vázoltakat. Amiben ugyan van igazság, ám a képlet ennél bonyolultabb. A táj etnikai és felekezeti tarkaságát – részben vele összefüggésben, részben tőle függetlenül – a sajátos rendi tagolódás hangsúlyozza. Közben időnként császári hadak, zsoldosok, hegyeken túli vajdák csapatai, a Porta által vezényelt vagy egyszerűen zsákmányért portyázó török–tatár seregek járnak keresztül-kasul, büntetnek és rabolnak, fenyegető közelségük szinte folyamatosan árnyékot vet minden építő-gyarapító szándékra. A térség határokon átnyúló nagypolitikai kötélhúzásait-cselszövéseit, közvetlen vagy közvetett módon, mind megszenvedte a Kárpátok által körülzárt kis ország, nem kevésbé kapcsolt Részeneinek legkülönbözőbb rendű-rangú lakossága. És mindez mennyire különbözőképpen jön elő évtizedekkel-századokkal később az itt élő népek történelmi narratíváiban! E körülmények mind szerepet játszanak abban, hogy a természet ajándékképpen, másfelől a térség etnikai arculatának, felekezeti viszonyainak köszönhetően színes erdélyi tájat a fejedelemség korában még tarkábbnak lássuk.

■ JEGYZETEK

1. Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben*. Bp., 2011. 5.
2. Csetri Elek: *Európa és Erdély*. Tanulmányok és források. Kvár, 2006. 20.
3. Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Bp., 1979. 122.
4. Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. Bp., 1987. I. 504–508. Fejezetszerző: Barta Gábor. (A továbbiakban Erdély 1987); Uő (főszerk.): *Erdély rövid története*. Bp., 1989. 251–252. Fejezetszerző Barta Gábor. (A továbbiakban Erdély 1989).
5. Andrei Oțetea (szerk.): *Istoria României* (tratat). III. Buc., 1964. 117–118. Fejezetszerzők Pataki József és Ștefan Pascu.
6. Erdély1987. II. 735–736. Fejezetszerző Péter Katalin.
7. Erdély 1989. 347. Fejezetszerző R. Várkonyi Ágnes.
8. Erdély 1989. 244–246. Fejezetszerző Barta Gábor. A *darabont* szó a német *trabant*ból alakult, gyalogkatonát jelent, a román vajdaságokban találkozunk a hasonló hangzású és jelentésű *dorobanț* változattal is. (Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp., 1927. 149.)
9. Pál Judit: *A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850)*. In: Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége* (Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről). Csíkszereda, 1999. 41.
10. Uo. 41–42.
11. Szabó M. Attila: *Betekintés az erdélyi szászok autonómiájába*. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna (szerk.): *Történelmi autonómiák a Kárpát-medencében*. Csíkszereda–Székelyudvarhely, 2004. 30. (A továbbiakban: *Történelmi autonómiák*); Gernot Nussbächer: *Din cronici și hrisoave. Contribuții la istoria Transilvaniei*. Buc., 1987. 13–19.
12. Erdély 1989. 240–241. Fejezetszerző Barta Gábor.
13. Uo. 347. Fejezetszerző R. Várkonyi Ágnes. Az örmények erdélyi szerepéről: Pál Judit: *Armeni in Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armeniens in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province*. Cluj-Napoca, 2005.
14. Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kvár, 1941. 388–389, 421; Ștefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei*. IV. Cluj-Napoca, 1989. 40–53.
15. Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor levelei*. Történelmi Tár 1885. 251. Kővár-vidékre vonatkozóan Szentgyörgyi Mária: *Kővár vidékének társadalma*. Bp., 1972.
16. David Prodan: *Boieri și vecini in Țara Făgărașului in sec. XVI-XVII*. In: *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj*. 1963. (VI. 170. A fogarasföldi állapotok rövid összefoglalója: Lukács Antal: *Fogarasföld autonómiája: ke-retek és korlátok*. In: *Történelmi autonómiák* 54–59.
17. Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 14.
18. Jakó Zsigmond: *A székely társadalom útja a XIV–XVI. században*. In: Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly (szerk.): *Székely felkelés 1595–1596*. Buk., 1979. 26. (A továbbiakban Székely felkelés)
19. Demény Lajos: *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Buk., 1976. 37–52.
20. Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu (szerk.): *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Kvár–Bp., 1872–1934. III. 138–145.
21. Demény Lajos: *A székelyek és Mihály vajda*. Buk., 1977. 88–110.
22. Jakó Zsigmond: i.m. 32.
23. Szádeczky Kardoss Lajos: i.m. 146–148.
24. Imreh István – Pataki József: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: Székely felkelés 146–190.
25. Uo. 168–169.
26. Uo. 169–177.